

ΗΠΕΙΡΟΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Β. Γ. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ

ΤΗΣ ΗΜΙΝΟΜΑΔΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.
ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΕΤΟΜΗΛΙΤΣΑΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ 28 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1986-87

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΣ († 1956)

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ

ΜΕ ΧΟΡΗΓΙΑ ΤΩΝ ΑΓΑΘΟΕΡΓΩΝ

ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ

ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΔΑΚΑΡΗΣ

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΘΑΒΩΡΗΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΕΡΑΚΛΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

Καθηγητές Πανεπιστημίου Ίωαννίνων

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων

Σπουδαστήριο Βυζαντινής Ιστορίας, Δουρούτη

45 110 Ίωάννινα, Τηλ. 0651 - 92463.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Αθανάσιος Παλιούρας

Οι συνεργασίες δημοσιεύονται ύστερα από έγκριση της Συντακτικής Επιτροπής με εισήγηση του ειδικού σε κάθε περίπτωση μέλους της. Πρέπει να υποβάλλονται δακτυλογραφημένες.

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

**Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΗΜΙΝΟΜΑΔΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ
ΣΧΕΣΕΩΝ. ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΕΤΟΜΗΛΙΤΣΑΣ***

Η κτηνοτροφία στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες της Μεσογείου, έχει ιστορικά συνυπάρξει με τη γεωργία κατά τέτοιον τρόπο, ώστε η μελέτη της να μην είναι δυνατή παρά μόνο σε σχέση με τη γενικότερη αγροτική κατάσταση (Braudel, 1972: 85 - 100, Campbell 1964, Ρόκου 1983).

Στις γραμμές που ακολουθούν θα προσπαθήσω να δείξω μέσα από μια ιστορική προοπτική πως η ενσωμάτωση της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στη σύγχρονη ελληνική οικονομία έχει επηρεάσει την εξέλιξή της. Η ανάλυση θα γίνει κάτω από το πρίσμα της γεωργο-κτηνοτροφικής αντιθετικής συμπληρωματικότητας μέσα στα πλαίσια των εθνικών οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.

1. Η Αγροτική Μεταρρύθμιση και η Κτηνοτροφία

Η Αγροτική μεταρρύθμιση που ξεκίνησε αμέσως μετά την προσάρτηση των βορείων διαμερισμάτων στο ελληνικό κράτος διατάραξε την ως τότε ισορροπία των γεωργο-κτηνοτροφικών σχέσεων.

Η επαναφορά αυτής της ισορροπίας σήμανε βαθιές αλλαγές για τις κοινότητες των ημινομάδων κτηνοτρόφων.

Αετομηλίτσα: Γνωστή και με την ονομασία Ντένισκο ή Δέντσικο, είναι μία κοινότητα βλάχων κτηνοτρόφων, που βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Γράμμου και ανήκει διοικητικά στην επαρχία Κονίτσης. Οι κάτοικοι της, 300 περίπου, ξεχειμάζουν στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Τα στοιχεία για την κοινότητα προέρχονται από προσωπική επιτόπια έρευνα που έγινε κυρίως κατά την περίοδο 1983 - 84 στα πλαίσια της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής.

Η επίδραση των προγραμμάτων εθνικής ανάπτυξης πάνω στις κτηνοτροφικές κοινότητες υπήρξε σημαντική. Τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά τους σήμερα γίνονται κατανοητά μόνο σε συσχέτιση με τη διαδικασία ενοποίησής τους με την εθνική οικονομία και κοινωνία. Οι μεταβολές που έγιναν επήλθαν κυρίως ως απαντήσεις σε ερεθίσματα από εξωτερικούς μηχανισμούς.

Με την προσάρτηση των μέχρι τότε «αλύτρωτων» διαμερισμάτων της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας στο νεοελληνικό κράτος κατά την περίοδο των ετών 1881 - 1913 ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η πολιτεία ήταν η αγροτική κατάσταση. Η ύπαρξη των μεγάλων αγροκτημάτων, των τσιφλικιών, σ' αυτές τις περιοχές έθετε ένα επιπλέον εμπόδιο στην εθνική ανάπτυξη, ενώ συγχρόνως γίνονταν αιτία για αγροτικές εξεγέρσεις (Βεργόπουλος 1975).

Η λύση που υιοθετήθηκε επέφερε μεγάλες ανακατατάξεις στον ημινομαδικό κτηνοτροφικό πληθυσμό της χώρας, πάνω στη βάση της συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Η λύση αυτή έγκειται κυρίως στην κατάργηση του τσιφλικιού ως παραγωγικού σχηματισμού που πραγματικά ήταν ο κύριος στόχος της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Ο όρος τσιφλίκι έχει χρησιμοποιηθεί κατά διάφορους τρόπους σε διαφορετικά πλαίσια¹. Εδώ χρησιμοποιείται σε αναφορά προς τις μεγάλες

---

1. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους Οθωμανούς για την έκταση γης που μπορούσε να οργώσει ένα ζεύγος βοδιών σε μία μέρα. Το 1609 η 1610 κιάλας, χρονιά της κωδικοποίησης φεουδαλικών νόμων και διαταγμάτων από τον Αϊνί Αλή Μεουντιντζαντές, ο όρος *çiftlik* χρησιμοποιήθηκε σε αναφορά προς τα μεγάλα αγροκτήματα που προοδευτικά μετατρέπονταν σε ατομικές τρόπον τινά ιδιοκτησίες. Αυτή η μορφή γαιοκτησίας ήταν αίτιο και αποτέλεσμα της αποσύνθεσης του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος, που άρχισε το 17ο αιώνα υπό την επίδραση του αναπτυσσόμενου δυτικού καπιταλισμού. Αυτός ο παραγωγικός σχηματισμός εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στις ρωγμές που δημιούργησε στη δομή του τιμαριωτικού συστήματος η διείδυση του καπιταλισμού.

Η διαδικασία σχηματισμού του τσιφλικιού, όπως είναι γνωστή από τη σχετική βιβλιογραφία για τις οικονομικές δομές της οθωμανικής αυτοκρατορίας ξεκίνησε ως μια βαθμιαία μετατροπή φεουδαρχικών γαιών, τιμαριών, σε ατομικές τρόπον τινά ιδιοκτησίες από τους τιμαριούχους. Οι τιμαριούχοι άρχισαν να αποκτούν δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω σε κτήματα που παραδοσιακά ανήκαν στο κράτος και καλλιεργούνταν από αγρότες οι οποίοι σε αντάλλαγμα για το δικαίωμα εκμετάλλευσης κομματιών γης υποχρεούνταν να παρέχουν στην Πύλη γεωργικά προϊόντα με τη μορφή φόρων. Οι τιμαριούχοι ήταν υπεύθυνοι για τη συλλογή αυτών των φόρων και συγχρόνως εκτελούσαν στρατιωτικές και διοικητικές λειτουργίες.

Γενικά, αυτή η μετάβαση αποτελούσε ουσιαστικά ένα είδος αυτονομής τοπικών κρατικών λειτουργιών από την Πύλη: αυτή η αυτονομία ακολούθησε από σημαντικές αλ-

γαιοκτησίες που καλλιεργούνταν από γεωργούς με βάση το κολιγικό σύστημα. Αν και είχαν εμπορευματικό προσανατολισμό, η καλλιέργεια σ' αυτά τα κτήματα ήταν εκτακτική και οι σχέσεις παραγωγῆς τέτοιες, που δεν μας επιτρέπουν να τα χαρακτηρίσουμε ως καπιταλιστικούς σχηματισμούς. Η κατεξοχήν μονοκαλλιέργεια και εκτατική εναλλακτική καλλιέργεια σήμαινε ότι μέσα στο τσιφλίκι μεγάλες εκτάσεις έμεναν ακαλλιέργητες και νοικιάζονταν σε κτηνοτρόφους ως βοσκοτόπια (Stoianovich 1953, Καραβίδας 1931: 111 - 200, Βεργόπουλος 1975: 64 - 112, MacGowan 1981: 121 - 172, Cvetkova 1979). Το τελευταίο χαρακτηριστικό αποτελεί την πιο ενδιαφέρουσα πλευρά του θέματος για την παρούσα μελέτη.

Αυτή η ιδιαίτερη μορφή γαιοκτησίας και οργάνωσης της παραγωγῆς είναι συνυφασμένη, στην ιστορία των αγροτικών σχέσεων, με μία ιδιαίτερη μορφή κοινωνικοοικονομικῆς οργάνωσης στην κτηνοτροφία. Το τσιφλίκι λειτούργησε πάντοτε σε μία σχέση συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης προς το τσελιγγάτο. Τα δύο συστήματα επίσης μπορεί να συνέπιπταν σε περιπτώσεις που πλούσιοι κτηνοτρόφοι μετέτρεπαν μέρος του ζωϊκού τους πλούτου σε έγγεια ιδιοκτησία (Καραβίδας 1931:35 - 200, Βεργόπουλος 1975: 64 - 112, Καβαδίας 1965, Campbell 1964, Ρόκου 1983, Αρσενίου 1972).

Κύριο στοιχείο της συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης των δύο αυτών τομέων της οικονομίας αποτελούσε η διάθεση ακαλλιέργητων εκτάσεων τσιφλικιών για βόσκηση από τα κοπάδια των τσελιγγάτων.

Απέραντες εκτάσεις στα τσιφλίκια αφήνονταν ακαλλιέργητες για διάφορους λόγους. Το σύστημα καλλιέργειας που χαρακτήριζε την οργάνωση της παραγωγῆς στο τσιφλίκι βασιζόνταν στην αρχή της αγρανάπαυσης με την εκ περιτροπῆς καλλιέργεια διαφορετικῶν κομματιῶν γῆς. Κομμάτια καλλιεργήσιμης γῆς αφήνονταν ακαλλιέργητα στα πλαίσια του συστήματος οργάνωσης της γεωργικῆς παραγωγῆς. Αλλά, πέρα απ' αυτό, οι ιδιοκτήτες τσιφλικιών είχαν και άλλους λόγους να αφήνουν μεγάλες εκτάσεις ακαλλιέργητες. Ανάλογα με τις οικονομικῆς συγκυρίες η ενοικίαση

λαγές στις παραγωγικῆς σχέσεις που χαρακτήριζαν τα τιμάρια. Ο τιμαριούχος μετατρέποταν από ένα οικονομικό και στρατιωτικό κρατικό λειτουργό σε έναν περίπου ιδιοκτήτη της γῆς που κατείχε υπό τον έλεγχό του. Σ' αυτή τη νέα κατάσταση ο ιδιοκτήτης του τσιφλικιού απαιτούσε από τους αγρότες να μοιράζονται την παραγωγή τους μ' αυτόν και συνήθως έπαιρνε το μισό της παραγωγῆς, αφού αφαιρούνταν ο φόρος για το κράτος.

Με το σχηματισμό του ελληνικού εθνικού κράτους τα τσιφλίκια μετατράπηκαν σε ατομικῆς ιδιοκτησίας του τύπου του Ρωμαϊκού δικαίου. (Stoianovich 1953, McGowan, 1981, Βεργόπουλος 1975, Cvetkova 1969, Καραβίδας 1931, Μερακλής 1984).

τσιφλικικής γης σε κτηνοτρόφους για βοσκή μπορεί να σήμαινε ένα ασφαλές και σταθερό εισόδημα, κάτι που το προτιμούσαν από την αβεβαιότητα της καλλιέργειας. Ο φόβος αγροτικών εξεγέρσεων, αν πολλοί κολίγοι συγκεντρώνονταν σ' ένα τσιφλίκι, αποτελούσε έναν πρόσθετο λόγο, καθώς μια αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης θα σήμαινε και αύξηση στον αριθμό των καλλιεργητών (Καραβίδας 1931 - 118). Έτσι ο συνηθισμένος τύπος οργάνωσης της παραγωγής στο τσιφλίκι βασιζόταν στο συνδυασμό αγροκαλλιέργειας με βάση το κολιγικό σύστημα και διάθεσης ακαλλιεργητων εκτάσεων για κτηνοτροφική χρήση (Καραβίδας 1931:35 - 200 Βεργόπουλος 1975: 64 - 162).

Ταξιδιώτες και μελετητές της εποχής συχνά αναφέρονται στο φαινόμενο των ακαλλιεργητων εκτάσεων. Αυτό ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία, περιοχές, όπου κυρίως κινούνταν οι νομάδες κτηνοτρόφοι. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στη Θεσσαλία, μόνο 22,4% της συνολικής έκτασης καλλιεργούνταν (Σιμονίδης 1923, βλ. Βεργόπουλος 1975: 132).

Το 1917, χρονιά κατά την οποία το πρόγραμμα της Αγροτικής μεταρρύθμισης άρχισε να υλοποιείται, 11,9 εκατομμύρια στρέμματα κηρύχτηκαν απαλλοτριωτέα, από τα οποία 5,2 εκατομμύρια δηλαδή το 43,7% ήταν βοσκοτόπια. Σύμφωνα με υπολογισμούς μισή από την έκταση των τσιφλικιών στα παραπάνω διαμερίσματα της χώρας είχε μετατραπεί βαθμιαία σε βοσκοτόπια (Βεργόπουλος, 1975: 138 - 9). Είναι ενδεικτικό το γεγονός, ότι μελετητές της αγροτικής οικονομίας θεωρούν το εισόδημα από τις ενοικιάσεις βοσκών ως το πιο σημαντικό για τους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών (Καραβίδας 1931: 35 - 200).

Οι συνθήκες ενοικίασης βοσκών που χαρακτήριζαν το τσιφλικικό σύστημα είχαν μεγάλο αντίκτυπο στις κτηνοτροφικές κοινωνικοοικονομικές σχέσεις. Συνήθως το σύνολο των ακαλλιεργητων εκτάσεων ενός τσιφλικιού ενοικιάζονταν από έναν τσέλιγγα που διέθετε τα μέσα, υλικά και κοινωνικά, γι αυτό το σκοπό. Σ' αυτό τον πυρήνα προσαρτούσαν ένα αριθμό μικρών ή ακτημόνων κτηνοτρόφων, για την εξασφάλιση των προϋποθέσεων επιβίωσής τους.

Αυτή η διαδικασία αποτελούσε τη βάση για το σχηματισμό του τσελιγγάτου.

Το τσελιγγάτο ήταν μια μορφή παραγωγικού συνεταιρισμού ανάμεσα σ' έναν αριθμό οικιακών ομάδων κάτω από έναν ισχυρό κτηνοτρόφο. Οι δραστηριότητες του τσελιγγάτου δεν περιορίζονταν στη σφαίρα παραγωγής μόνον, αλλά επεκτείνονταν σ' ολόκληρη την κοινωνική ζωή των συνεργαζόμενων μονάδων. Στις μετακινήσεις τους και κατά τη διάρκεια της

χειμερινῆς περιόδου τα τσελιγγάτα αποτελούσαν ξέχωρες κοινωνικὲς οἰκότητες, βασισμένες στους κατασκηνωτικὸς καταυλισμοὺς (τα καλύβια). Ὁ αρχηγός, ὁ τσέλιγγας, ἦταν ὁ γενικὸς διευθυντὴς τοῦ συνεταιρισμοῦ. Αὐτὸς εκπροσωποῦσε τὸ συνεταιρισμὸ ἀπέναντι σε τρίτους, προμήθευε τὴν κοινότητα με προϊόντα ἀπὸ τὴν ἀγορά (παίζοντας κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ρόλο τοῦ παντοπώλη) καὶ τὸ πιὸ σημαντικό, ἐξασκοῦσε πιστωτικὲς λειτουργίες γιὰ τοὺς σμίχτες καὶ τοὺς τσομπαναραίους τοῦ. Οἱ εταῖροι τοῦ συνέβαλλαν με τὴν ἐργασία τοὺς καὶ, ἀν διέθεταν, ἓνα μικρὸ κεφάλαιο. Στὸ τέλος κάθε κτηνοτροφικῆς περιόδου τα μέλη τοῦ τσελιγγάτου «λογαριάζονταν» σε μιὰ μάζωξη ποὺ ἦταν ἀνοιχτὴ γιὰ ὅλους. Εκκεῖ τα μέλη μοιράζονταν τα κέρδη με βάση τὸν ἀριθμὸ παραγωγικῶν ζῶων ποὺ ὁ καθένας διέθετε, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐξόδων ἀπὸ τὸ ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Οἱ τσομπαναραῖοι (ρογιασμένοι βοσκοί) ἐπαιρναν ἀπλῶς τὴν προσυμφωνημένη ρόγα (μισθὸ), ἀν φυσικὰ ἀπόμεινε κάτι μετὰ τὸν υπολογισμὸ τῶν πιστώσεων ποὺ εἶχαν περάσει στὸν προσωπικὸ τοὺς λογαριασμὸ.

Τὸ μέγεθος τοῦ τσελιγγάτου ποικίλλε ἀνάλογα με τὸ μέγεθος τοῦ κοπαδιοῦ - πυρήνα. Υπήρχαν περιπτώσεις ποὺ τσελιγγάτα ἀριθμοῦσαν χιλιάδες ζῶα καὶ δεκάδες οἰκιακὲς ομάδες.

Αντίθετα με τὴ γενικὴ τάση νὰ θεωρεῖται τὸ τσελιγγάτο ὡς δίκαιος σχηματισμὸς, ὑπάρχει, ἀκόμα καὶ τώρα, ἓνα γενικὸ αἶσθημα ἀδικίας ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους ποὺ κάποτε υπήρξαν μέλη τσελιγγάτων με τὸ ρόλο τοῦ σμίχτη ἢ τοῦ ἀπλοῦ τσομπάνου. Οἱ αὐθόρμητες ἀπαντήσεις ἐκεῖνων ποὺ ρωτήθηκαν σχετικὰ με τὸ θέμα τῆς δικαιοσύνης στὸ τσελιγγάτο ἦταν κατὰ κανόνα ἀρνητικὲς. Πολὺ συχνὰ οἱ γνώμες τῶν πληροφορητῶν δόθηκαν συμπυκνωμένα στὴ βλάχικη παροιμία «Ντάλου μπάσκα σὶ λιάλου λάνα» (δόστους τα κ' λόκουρα καὶ κράτα γιὰ τὸν εαυτὸ σου τὸ πραγματικὸ μαλλί).

Τὸ τσελιγγάτο υπήρξε ἓνας σχηματισμὸς ποὺ βασιζόταν σε πελατειακὲς σχέσεις, ὅπου πλούσιοι κτηνοτρόφοι χρησιμοποιοῦσαν τὴν οικονομικὴ πλεονεκτικὴ τοὺς θέση γιὰ νὰ χειραγωγοῦν κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ομάδες φτωχῶν κτηνοτρόφων ἐνισχύοντας ἐτσί τὴ δύναμη τοὺς πάνω στὴν κοινότητα. Ἐξαιρέσεις μπορεῖ νὰ υπήρχαν καὶ πιθανῶς οφείλονταν στὴν ὑπάρξη συγγενικῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στα συμβαλλόμενα μέλη· τέτοιοι δεσμοὶ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν ἀποτρεπτικὸς παράγοντες γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐκμετάλλευση. Ἀνάμεσα στους βλάχους, πάντως, γενικὰ τὸ τσελιγγάτο ἐτέμνε τα ὅρια τῆς συγγένειας. Ἡ κοινότητα ὡς σύνολο ἀποτελοῦσε τὴν κοινωνικὴ σκηνὴ ὅπου στήνονταν οἱ παραγωγικοὶ συνεταιρισμοί. Στὰ πλαίσια μιᾶς συγγενικῆς ομάδας περισσότερες ἀπὸ μιὰ οἰκιακὲς μονάδες ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν περίσσειμα σε ζωικὸ κεφάλαιο, ὥστε

να αναζητούν εργατικά χέρια έξω από τα όρια των συγγενικών τους σχέσεων. Αντίστοιχα φτωχές οικιακές μονάδες, που ανήκαν στην ίδια συγγενική ομάδα, θα αναζητούσαν εργασία και θα συνεταιρίζονταν με μη συγγενικές τους οικιακές μονάδες.

Η δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για την εμφάνιση του θεσμού του τσελιγγάτου ως κυρίαρχης μορφής κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης στις κτηνοτροφικές κοινότητες των βλάχων ανάγεται στην Οθωμανική περίοδο.

Η ενσωμάτωση των βλάχων νομάδων στο οθωμανικό φεουδαρχικό σύστημα σήμανε την εμφάνιση ορισμένων κοινωνικοοικονομικών μηχανισμών, εξαιτίας των οποίων οι πληθυσμοί αυτοί γνώρισαν σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Οι βλάχικοι πληθυσμοί του ελλαδικού χώρου με την υποταγή τους στους Οθωμανούς κατάφεραν να εξασφαλίσουν ειδικά προνόμια. Σύμφωνα μ' αυτά οι βλάχικες κοινότητες απέκτησαν ένα είδος πολιτικής αυτονομίας και σ' αυτή τη βάση εκπλήρωναν τις στρατιωτικές και φορολογικές τους υποχρεώσεις απέναντι στην Πύλη (Αραβαντινός 1905, Λαμπρίδης 1971, Κατσουγιάννης 1966, Βακαλόπουλος 1964, Capidan 1942).

Μέσω της διαδικασίας εκπροσώπησης απέναντι στην Πύλη και κύρια μέσω των φορολογικών μηχανισμών μια κατηγορία ανθρώπων μπόρεσε να διαφοροποιηθεί και να κυριαρχήσει στις κοινότητες, πολιτικά και οικονομικά. Αυτοί ήταν άνθρωποι που, ως εκπρόσωποι των κοινοτήτων τους προς την κεντρική εξουσία, το Οθωμανικό κράτος, πήραν στα χέρια τους τον έλεγχο της φορολογικής διαμεσολάβησης. Έγιναν μ' άλλα λόγια τοπικοί λειτουργοί στα πλαίσια του οθωμανικού φορολογικού συστήματος. Έτσι κατόρθωσαν να συσσωρεύσουν πλούτο και στη συνέχεια να μετατραπούν ακόμα και σε τοκογλύφους (Vetkova 1979, βλ. Ρόκου 1983). Συν τω χρόνω διαμορφώθηκε μία κοινωνική διαστρωμάτωση, κατά βάση διπολική, όπου δύο κατηγορίες πληθυσμού τελούσαν σε σχέση συμπληρωματικής αντιθετικότητας στα πλαίσια των συλλογικών κοινοτικών λειτουργιών. Οι φτωχοί εξαρτώνταν από τους πλούσιους για την εξασφάλιση των προϋποθέσεων διαβίωσης, ενώ οι πλούσιοι χρειάζονταν τα εργατικά χέρια των φτωχών για να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των μεγάλων κοπαδιών τους.

Δυστυχώς, εξαιτίας της έλλειψης λεπτομερών στοιχείων για την περίοδο αυτή, δεν είναι δυνατό να αναλύσουμε αυτές τις διαδικασίες με βάση την έννοια της οικιακής βιωσιμότητας. Αυτή η εσωτερική διαφοροποίηση πάντως αποτελούσε ένα από τα πιο εμφανή χαρακτηριστικά των βλάχικων κοινοτήτων. Σε μερικές μάλιστα κοινότητες, όπου αναπτύχθηκε

μια αξιόλογη εμπορική κίνηση και σημαντική βιοτεχνική δραστηριότητα, πλούσιοι κτηνοτρόφοι κατάφεραν να μεταπηδήσουν στην εμπορική λειτουργία και να διαμορφώσουν μια νέα τάξη εμπόρων, που πολύ σύντομα επεξέτεινε το πεδίο δράσης της πέρα από τα τοπικά όρια, δημιουργώντας συχνά εμπορικούς οίκους ανά την Ευρώπη (Ρόκου 1983). Τέτοιες κοινότητες ήταν για παράδειγμα το Μέτσοβο και η Μοσχόπολη. Στις κοινότητες που λειτουργούσαν στην περιφέρεια εμπορικών κέντρων η διαστρωμάτωση και η μετεξέλιξη των κοινωνικοοικονομικών διαφοροποιήσεων δεν πήραν τέτοιες διαστάσεις.

Η δημιουργία αυτής της διαστρωμάτωσης σε κάθε περίπτωση αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη κτηνοτροφικών παραγωγικών συσσωματώσεων που απαρτιζόνταν από μέλη των δύο αντίθετων, αλλά συμπληρωματικών κατηγοριών. Ἐλλειψη ζωικού κεφαλαίου από τη μια και εργασίας από την άλλη επέβαλλαν την ανάγκη συμπράξεων. Το πρόβλημα για τους φτωχούς κτηνοτρόφους όμως δεν περιοριζόνταν στην έλλειψη επαρκούς ζωικού κεφαλαίου. Η δυνατότητα πρόσβασης σε χειμερινά βοσκοτόπια αποτελούσε έναν πολύ σημαντικό παράγοντα για την οικονομική τους θέση. Η διαδικασία πτώχευσης που ξεκίνησε αρχικά μέσω των φορολογικών μηχανισμών επιταχύνθηκε και ολοκληρώθηκε εξαιτίας των συνθηκών ενοικίασης χειμερινών βοσκοτόπων. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν φτωχοί κτηνοτρόφοι στην ενοικίαση λιβαδιών για τη χειμερινή περίοδο τους ανάγκαζαν να συμπράττουν με ισχυρούς κτηνοτρόφους που είχαν τα μέσα να εξασφαλίζουν χειμερινές βοσκές. Ακόμα λόγοι άμυνας και πολιτικής προστασίας αποτελούσαν πειστικούς παράγοντες για τους αδύνατους κτηνοτρόφους.

Αυτές οι συμπράξεις ανάμεσα σ' έναν οικονομικά ισχυρό και πολλούς φτωχούς κτηνοτρόφους εξελίσσονταν σε σχέσεις απόλυτης εξάρτησης των τελευταίων από τον πρώτο. Ο τσέλιγγας μαζί με την οικονομική κυριαρχία του είχε και την πολιτική προστασία των μελών του σχηματισμού.

Η πολιτική επιρροή του ξεπερνούσε τα όρια της τοπικότητας μέσω των διασυνδέσεων που διέθετε προς τον έξω κόσμο και κυρίως ανάμεσα στους κρατικούς λειτουργούς.

Η κυριαρχία των τσελιγγάδων στην τοπική μικροκοινωνία αποκτούσε τέτοιες διαστάσεις, που συνεπάγονταν πλήρη κοινωνική και πολιτική υποταγή των φτωχών μελών της κοινότητας. Αν και υπήρχαν θεσμοθετημένες μορφές επίλυσης των διαφορών και εκδίκασης διάφορων υποθέσεων, αυτές ελέγχονταν επίσης από τους ισχυρούς. Ὅποιαδήποτε προσφυγή τσομπάνου η σμίχτη στο «ισνάφι» (επιτροπή που αποφάσιζε για τα

θέματα δικαιοσύνης) ήταν εξαρχής χαμένη υπόθεση, αφού τα άτομα που τελικά αποφάσιζαν δεν ήταν άλλα από τους ίδιους τους τσελιγγάδες. Λέγεται πως οι αδικημένοι συνήθως δίσταζαν να προσφεύγουν στο «ισνάφι» από το φόβο μη διωχτούν από το τσελιγγάτο τους· μια τέτοια εκδίωξη από κάποιο τσελιγγάτο ήταν σχεδόν καταδίκη για έναν τσομπανο η σμίχτη λόγω μιάς σιωπηρής συμφωνίας, ανάμεσα στους τσελιγγάδες, να μη δέχονται ανθρώπους που εγκατέλειπαν τα τσελιγγάτα τους.

Όπως ήδη αναφέραμε, οι τσελιγγάδες είχαν τον έλεγχο της επαφής της τοπικής κοινότητας με τον «έξω κόσμο». Είχαν κατά συνέπεια τα μέσα όχι μόνο να εξασφαλίζουν εύκολη πρόσβαση σε βοσκοτόπια, αλλά και να αποσπούν και «χάρες» από τους κρατικούς λειτουργούς όσον αφορά το διακανονισμό διάφορων άλλων υποθέσεων. Η απροκάλυπτη δωροδοκία ή η μεταμφιεσμένη μορφή της, το «πεσκέσι», ήταν κοινές πρακτικές με τις οποίες αποσπούσαν ρουσφέτια.

Η οικονομική και πολιτική τους δύναμη, καθώς και η γενικότερη κοινωνική φήμη τους συχνά τους εξασφάλιζαν σχετικά εύκολη πρόσβαση, ακόμα και στην Πύλη. Στην τοπική παράδοση έχουν διασωθεί ορισμένες ιστορίες (έστω και με πολλά, συχνά, μυθικά στοιχεία) για τσελιγγάδες που επισκέφθηκαν το Σουλτάνο για να εκφράσουν παράπονα ή να ζητήσουν χάρες. Είναι αρκετά ενδεικτικό το γεγονός, ότι κατά την περίοδο 1881 - 1913, όταν η ακεραιότητα του χώρου των νομαδικών μετακινήσεων για πολλούς κτηνοτρόφους διασπάσθηκε τεχνητά εξαιτίας της προσάρτησης της Θεσσαλίας, που αποτελούσε το κύριο χειμαδιό, ενώ τα ξεκαλοκαιριά είχαν μείνει στην οθωμανική κατοχή, πολλές αδύνατες οικογένειες άλλαξαν τα επώνυμά τους και πήραν επώνυμα ισχυρών τσελιγγάδων. Το έκαναν για να επωφεληθούν από το κύρος των επωνύμων που ανήκαν σε τσελιγγάδες στις συνδιαλλαγές τους με κρατικούς παράγοντες, υπεύθυνους για τον έλεγχο των συνόρων. Οι τσελιγγάδες με τις διασυνδέσεις και το κύρος που διέθεταν πέτυχαν να εξασφαλίσουν σχετικά εύκολη νομαδική διακίνηση διασχίζοντας τα σύνορα που χώριζαν τα χειμαδιά τους από τα θέρετρα. (Πληροφορίες από επιτόπια έρευνα).

Οι σχέσεις ανάμεσα στους ισχυρούς τσελιγγάδες και στην πλειοψηφία των μελών της κοινότητας ξεπερνούσαν τα όρια της απόλυτης εξάρτησης και άγγιζαν τα όρια της κοινωνικής υποταγής. Η σύνδεση των δύο αυτών κοινωνικών στρωμάτων ήταν τέτοια, που δημιουργούσε ακόμα και ανταγωνισμούς στους κόλπους των αδυνάτων, σχετικά με τη σύναψη πελατειακών σχέσεων με πλούσιους «προστάτες». Πολλά γεγονότα που μου εξιστόρησαν διάφοροι κτηνοτρόφοι μαρτυρούν έναν βαθμό αλλοτρίωσης στα άτομα της κατηγορίας των φτωχών που αντανάκλα το μέγεθος της ι-

σχῆος των τσελιγγάδων. Ἐνα παράδειγμα, αρκετά χαρακτηριστικό, ἴσως μπορεῖ να διαφωτίσει το σημεῖο αυτό.

Κατὰ την περίοδο του μεσοπολέμου, ὅταν το τσελιγγάτο ἔπνεε τα λοίσθια και πολλοὶ κτηνοτρόφοι προερχόμενοι ἀπὸ την τάξη των κυρατζήδων (αγωγιατῶν), εἶχαν ἀρχίσει να «σηκώνουν μπαίράκι» ἐναντίον τῆς ἐξουσίας των τσελιγγάδων, ἕνας νέος κυρατζῆς θέλησε να σταθεῖ ἀντίπαλος σε κάποιον τσέλιγγα για την ἀπόκτηση του ἀνώτατου ἀξιώματος στην κοινότητα. Ο κυρατζῆς αὐτός που τόλμησε να ἀντιπαρατεθεῖ στο φημισμένο τσέλιγγα, δεν υποστηρίχθηκε ἀπὸ τον ἴδιο τον πατέρα του, που του εἶπε χαρακτηριστικά: «Θα ψηφίσω ἐσένα και δεν θα ψηφίσω τον τσέλιγγα με τα δύο χιλιάδες γιδοπρόβατα.» Δεδομένου ὅτι οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ εἶναι καθοριστικοὶ στις σχέσεις των ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς, η στάση του πατέρα κτηνοτρόφου λέει πολλά για την ἐπιρροή των τσελιγγάδων.

Αὐτὴ η κατάσταση διήρκεσε πολὺ, καθὼς τόσο οἱ ἐξωτερικὲς κοινωνικὲς και πολιτικὲς συνθήκες ὅσο και ἡ ἴδια ἡ δομὴ και ἡ ἰδεολογία τῆς κοινότητας καθιστοῦσαν οἰοιαδήποτε μεταβολὴ αρκετὰ δύσκολη.

Ἐνας τρόπος οικονομικῆς δραστηριότητας, που παραδοσιακὰ παρήχε ἀπασχόληση σε πλεονάζοντα εργατικὰ χέρια οικιακῶν μονάδων, το κυρατζιλίκι, συνέχιζε να ἀποτελεῖ πηγὴ ἐισοδήματος για φτωχὰ νοικοκυριά. Ποτὲ ὅμως δεν ὀδήγησε ἀπὸ μόνο του σε μια διαδικασία οικονομικῆς διαφοροποίησης, που θα μπορούσε να ἐπιφέρει οικονομικὴ ἀνεξαρτησία, ἐπειδὴ ἦταν ὑποταγμένο στη δομὴ και τὴ λειτουργία τῆς οικιακῆς οἰκίας και ἀποτελοῦσε δραστηριότητα δευτερεύουσα και συμπληρωματικὴ τῆς κτηνοτροφίας. Εἶχε γενικὰ ἕναν ἐνδοστρεφῆ προσανατολισμὸ και ἀποσκοποῦσε στην ἐξασφάλιση ἐνός συμπληρωματικοῦ ἐισοδήματος. Ὅπως οἱ ἴδιοι οἱ κτηνοτρόφοι το θέτουν «δεν ἦταν καμία δουλειὰ να γένεις πλούσιος, ἀλλὰ να βγάλεις χρήματα για να πληρώσεις τα χρέη σου και να ἐξασφαλίσεις ἕνα κομμάτι ψωμί, κάτι που η κτηνοτροφία δεν ἐγγυῶνταν». Ἐν τούτοις ἡ ἀρχικὴ ἀντίσταση στην ἐξουσία των τσελιγγάδων ἐπρόκειτο να προβληθεῖ ἀπὸ την τάξη των κυρατζήδων. Αὐτὸ μπορεῖ ἴσως ὡς ἕνα βαθμὸ να ἀποδοθεῖ στη φύση τῆς ἀπασχόλησής τους που συνδύαζε πολλές φορές τὴ λειτουργία τῆς μεταφορᾶς με κάποιον στοιχειώδες ἐμπόριο. Ἡ ἐπαφή τους με ἄλλες καταστάσεις και κόσμους και οἱ ποικίλες ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ἐπάνω τους εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα την ἀφύπνιση των κυρατζήδων.

Ἐνας τρόπος ἐξόδου, ὄχι ὅμως εὐκολος, ἦταν ἡ δυνατότητα μετανάστευσης που παρουσιάστηκε στο γύρισμα του περασμένου αἰῶνα. Αὐτὴ ἡ λύση ἐπίσης, ὅταν υιοθετήθηκε, ὄχι σε μεγάλη κλίμακα, εἶχε ὡς ἀπώτατο σκοπὸ τὴ συγκέντρωση χρημάτων με τα οἷα ἐπιστρέφοντας κάποιος θα μπορούσε να φτιάξει ἕνα βιώσιμο κοπάδι. Αὐτός ο στόχος σπάνια ἐκ-

πληρώθηκε, όμως υπάρχει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα νέου, που έκανε τσελιγγάτο δικό του με χρήματα που έφερε από την Αμερική.

Όμως αυτές οι λύσεις δεν ήταν αρκετές ώστε να επιφέρουν την εξάλειψη της κοινωνικής πόλωσης που περιγράψαμε πιο πάνω. Η όλη κοινωνική και πολιτική κατάσταση μέχρι την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ήταν αντίξοη για μια διαδικασία εξομάλυνσης των εσωτερικών οικονομικών διαφορών. Η υιοθέτηση της γεωργίας σήμαινε για τους φτωχούς χειρότερη υποδούλωση λόγω του συστήματος που χαρακτήριζε τις παραγωγικές σχέσεις στη γεωργία την εποχή εκείνη. Η γενική κατάσταση ήταν επί πλέον τόσο ρευστή και αστάθμητη εξαιτίας της αποδιάρθρωσης του οθωμανικού καθεστώτος και των εθνικοαπελευθερωτικών πολέμων στα Βαλκάνια, ώστε καμιά πρωτοβουλία για εγκατάλειψη του κτηνοτροφικού τρόπου ζωής δεν θα ήταν ασφαλής. Αντίθετα, μέσα σ' εκείνη την αναταραχή που επικρατούσε στην περιοχή, η κινητική κτηνοτροφία ήταν μάλλον η πιο ασφαλής λύση. Σημειώνουμε επίσης πως, σ' αυτού του είδους τους κοινωνικούς σχηματισμούς, η αλλαγή οικονομικής απασχόλησης δεν είναι εύκολη, αφού του είδους οικονομικής δραστηριότητας δεν αποτελεί μian επιλογή «ορθολογικού» επιχειρηματικού χαρακτήρα αλλά τρόπο ζωής.

Τα πράγματα για τους πλούσιους κτηνοτρόφους ήταν διαφορετικά, αλλά η όλη κατάσταση δεν ευνοούσε - και στην περίπτωση που θα ήταν επιθυμητή υιοθέτηση της γεωργίας ή άλλης απασχόλησης που θα σήμαινε μόνιμη εγκατάσταση σ' ένα μέρος διαφορετικό από την κοινότητα καταγωγής. Η μετατροπή πλεονάσματος ζωικού πλούτου σε έγγεια ιδιοκτησία ήταν μια πραγματικότητα ειδικά μετά την εκκένωση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους (1881), όχι όμως και η υιοθέτηση της γεωργίας. Η γη χρησιμοποιούνταν για τη βόσκηση των κοπαδιών του ιδιοκτήτη τσέλιγγα. Ας σημειωθεί ότι συνήθως αυτού του είδους οι κτηνοτροφικές ιδιοκτησίες αποτελούσαν λοφώδεις εκτάσεις, όχι ιδιαίτερα πρόσφορες για καλλιέργεια.

Συνεπώς η έλλειψη προϋποθέσεων για μια εκούσια έξοδο παρεμπόδιζε οποιαδήποτε σημαντική κοινωνική ανακατάταξη, ως την εποχή της αγροτικής μεταρρύθμισης και της πραγματοποίησης των προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης.

Η έξοδος πολύ πλούσιων και πολύ φτωχών μελών από την κοινότητα εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών στο γεωργικό τομέα και της πραγματοποίησης προγραμμάτων ανάπτυξης γενικότερα. Τα γεγονότα αυτά οδήγησαν σε μian αύξουσα σχετική ισότητα στους κόλπους της κοινότητας, διαδικασία που ολοκληρώθηκε μετά τον εμφύλιο.

Όπως σημειώσαμε πριν η αγροτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917 - 1940 αποσκοπούσε στην κατάργηση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτη-

σίας, την απαλλοτρίωση της γης και το διαμοίρασμά της στους καλλιεργητές της.

Η περίοδος αυτή υπήρξε πολύ κρίσιμη για την εξέλιξη της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν έκφραση βαθιών μεταλλαγών στις σχέσεις εξουσίας σε εθνικό επίπεδο είναι βασικά συνυφασμένη με την άνοδο των μεσαίων στρωμάτων στις αρχές του αιώνα. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Βενιζέλου, που ξεκίνησε ουσιαστικά τη μεταρρύθμιση το 1917, εκπροσωπούσε αυτή την τάξη της ελληνικής κοινωνίας. Μια τάξη που ήταν περισσότερο από κάθε άλλη αφοσιωμένη σε μια πραγματική κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση είχε αντιληφθεί ότι η εξάλειψη της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας και η εγκαθίδρυση ενός συστήματος ελεύθερης γεωργικής εκμετάλλευσης με βάση την μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για τον εκσυγχρονισμό (Βεργόπουλος 1975: 163 - 199).

Οι μεταρρυθμίσεις στο γεωργικό τομέα είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην κτηνοτροφία. Η κατάργηση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας επέσπευσε την παρακμή του τσελιγγάτου καθώς, όπως ήδη τονίσθηκε, οι δύο σχηματισμοί λειτουργούσαν σε μια σχέση αλληλεξάρτησης.

Ο διαμοιρασμός της τσιφλικικής γης στους αγρότες με βάση το μικρό οικογενειακό κλήρο επέβαλε την υιοθέτηση εντατικής αγροκαλλιέργειας σε αντίθεση με την εκτατική, που χαρακτήριζε το τσιφλίκι. Αυτό δεν σήμαινε μόνο μια ποσοτική μείωση των χειμερινών βοσκοτόπων, καθώς όλοένα περισσότερες ζώνες γης που προηγουμένως χρησιμοποιούνταν ως βοσκοτόπια οργάνωνταν, αλλά σήμαινε επίσης σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της γεωργικής παραγωγής με την καθιέρωση της εντατικής πολυκαλλιέργειας που έθετε σοβαρά προβλήματα για την ήμινομαδική κτηνοτροφία.

Η ακεραιότητα του χώρου των μεγάλων κτημάτων, που επέτρεπε την κίνηση μεγάλων κοπαδιών, διασπάστηκε. Μικροί οικογενειακοί κλήροι αντικατέστησαν το ενιαίο τσιφλίκι. Οι ίδιοι εξάλλου οι οικογενειακοί κλήροι ήταν κατακερματισμένοι, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο η γη διανεμήθηκε στους αγρότες. Οι εκτάσεις γης που επρόκειτο να διανεμηθούν δεν διαιρούνταν απλώς σ' έναν αριθμό κληρών ίσο προς τον αριθμό των δικαιούχων, αλλά κατακερματίζονταν ακόμα περισσότερο, με τρόπο που κάθε οικογένεια έπαιρνε κομμάτια γης σε διαφορετικές τοποθεσίες (Καραβίδας 1931: 73 - 79, 157 - 9). Αυτή η κατάτμηση της γης έκανε τη λειτουργία μεγάλων κτηνοτροφικών συσσωματώσεων εξαιρετικά προβληματική, αν όχι αδύνατη. Με τη μείωση των βοσκοτόπων τα ενοίκια ανέβηκαν κατακόρυφα. Το 1930 τα ενοίκια στη Θεσσαλία, για παράδειγμα, έγιναν

σαράντα φορές μεγαλύτερα από αυτά του 1914: από 3-4 δρχ. το κεφάλι η τιμή έφτασε κατά μέσο όρο στις 150 δρχ. (Κουκουμάνης, 1930: 219 - 20).

Φυσικά το πρόβλημα δεν περιορίστηκε στην άνοδο της τιμής των ενοικίων βοσκής, αλλά το πιά σημαντικό, όπως ήδη τονίστηκε, ήταν η πραγματική εξάλειψη επαρκών και κατάλληλων βοσκοτόπων, που θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν τον υπάρχοντα ζωικό πληθυσμό στη βάση των μορφών οργάνωσης της κτηνοτροφικής παραγωγής που επικρατούσαν τότε. Επί πλέον η εντατική αγροκαλλιέργεια εξαπλώθηκε και κατά μήκος των δρόμων μετακίνησής τους δημιουργώντας επιπρόσθετες δυσκολίες στα τσελιγγάτα.

Άμεσο επακόλουθο των παραπάνω εξελίξεων ήταν η μείωση τόσο του ζωικού όσο και του ανθρώπινου πληθυσμού της ημινομαδικής κτηνοτροφίας στην κεντρική και βορειοδυτική Ελλάδα. Στατιστικά δεδομένα για τη Θεσσαλία δείχνουν ότι το 1930 μόνο 274.000 κεφάλια ζώων απόμειναν από το σύνολο των 443.000 του 1923, μόνο 1.652 ημινομαδικά κτηνοτροφικά νοικοκυριά από 2.919. Η μείωση σε ζώα ήταν 38,50%, σε νοικοκυριά 43% (Συράκης 1930, 59 - 60). Μια σύγκριση των αριθμητικών αυτών δεδομένων με τις στατιστικές που διαθέτουμε για το συνολικό ζωικό πληθυσμό την ίδια περίπου περίοδο αποδεικνύει το πραγματικό πλήγμα που δέχτηκε η ημινομαδική κτηνοτροφία και το σύστημα του τσελιγγάτου από την αγροτική μεταρρύθμιση. Ο συνολικός ζωικός πληθυσμός γενικά αυξήθηκε εξαιτίας της νέας τάσης συνδυασμού γεωργίας με στατική κτηνοτροφία, αφού οι κλήροι γης ήταν συνήθως πολύ μικροί για να εκθρέψουν από μόνοι τους τις αγροτικές οικογένειες. Αυτή η αύξηση στη γεωργοκτηνοτροφική απασχόληση προκάλεσε κι άλλα προβλήματα στην κινητική κτηνοτροφία, καθώς όλοένα περισσότερες βοσκές, είτε σε περιοχές ακατάλληλες για καλλιέργεια είτε στα χωράφια τα ίδια μετά τη συγκομιδή, χρησιμοποιούνταν από τους ίδιους τους γεωργούς για τα δικά τους (Χατζήολου 1941: 106 - 7). Ο Πίνακας που ακολουθεί δείχνει την αύξηση σε πρόβατα και γίδια στην περίοδο 1922 - 1937. (Πίνακας 1)

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι, αν και ο ζωικός πληθυσμός γενικά αυξήθηκε, αυτό έγινε χάρη στην τάση να συνδυάζεται η γεωργία με κτηνοτροφία σε στατική βάση. Η θεαματική πτώση σε αριθμούς στην ημινομαδική κτηνοτροφία συνδέεται και μ' αυτό το φαινόμενο.

Στα πλαίσια των παραπάνω εξελίξεων, στο ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της, η κοινότητα της Αετομηλίτσας επρόκειτο να υποστεί βαθιές αλλαγές. Εξαιτίας της εξάλειψης των συνθηκών, στις οποίες βασιζόταν το τσελιγγάτο, και των άλλων ευρύτερων αλλαγών στην εθνική οικονομία και κοινωνία η τοπική κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα αρχίζει να μεταβάλλεται με γοργό ρυθμό.

Ἔτος	Πρόβατα	Δείκτης αύξησης	Γίδια	Δείκτης αύξησης	Σύνολο αύξησης	Δείκτης αύξησης.
1922	5.960.933	100	4.211.851	100	10.172.784	100
1923	5.643.344	100	3.674.033	100	9.317.377	100
1930	6.799.067	117,2	4.637.386	117,6	11.436.453	117,4
1931	7.071.725	121,9	4.625.990	117,3	11.679.715	120,0
1932	6.926.960	119,4	4.677.525	118,6	11.604.485	119,0
1933	7.427.129	128,0	4.951.584	125,7	12.387.713	127,0
1934	7.491.059	129,1	5.206.494	132,0	12.697.553	130,3
1935	8.185.123	141,0	5.285.907	134,1	13.471.030	136,2
1936	8.440.033	145,5	5.513.447	139,8	139.953.480	143,2
1937	8.451.000	145,7	5.288.194	134,1	13.740.120	141,0

Πίνακας I (Χατζήολου, 1941: 107)

Οι μεταβολές στην ευρύτερη κοινωνία δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για ένα άνοιγμα της τοπικής κοινότητας προς τα έξω και για την εξουδετέρωση των κεντρομόλων δυνάμεων που την έκαναν σε μεγάλο βαθμό «ενδοστρεφή». Πλούσιοι κτηνοτρόφοι άρχισαν να στρέφουν το ενδιαφέρον τους σε μη κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Μερικοί, μετατρέποντας κάπως ναυρίς ένα μέρος από τον πλούτο τους σε έγγεια ιδιοκτησία, παρέτειναν τη ζωή των τσελιγγάτων τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιδόθηκαν στη γεωργία, όταν η κρίση του τσελιγγάτου οδηγούσε σε αδιέξοδο. Άλλοι, πιά τολμηροί, επιχείρησαν επενδύσεις στο εμπόριο. Συνεπώς μερικά από τα ιδιαίτερα πλούσια μέλη της κοινότητας τελικά εγκατέλειψαν την ημινομαδική κτηνοτροφία και εγκαταστάθηκαν είτε σε χωριά του κάμπου ή σε αστικά κέντρα.

Όμως αυτό που πιά βαθιά επηρέασε την κοινότητα ήταν η ευκαιρία που δόθηκε σε άπορες οικογένειες να αποκτήσουν ένα κομμάτι γης μέσω της διαδικασίας διαμοιρασμού της γης στους αγρότες. Εκατό περίπου οικογένειες, σήμερα σχετικά εύποροι γεωργοί εγκατεστημένοι στην επαρχία Γιαννιτών της Μακεδονίας, εγκατέλειψαν την ημινομαδική κτηνοτροφία στη δεκαετία του 1920. Αυτοί που αποτελούσαν το πιά φτωχό και καταπιεσμένο στρώμα της κοινωνίας του χωριού πρώτοι επωφελήθηκαν από την ευκαιρία να «απελευθερωθούν», όπως οι ίδιοι λένε, «από την τυραννία των τσελιγγάδων». Το παράδειγμά τους μιμήθηκαν και πολλοί άλλοι αργότερα. Υπήρξε επίσης ένας μικρός αριθμός ανθρώπων που μετανάστευσαν στο εξωτερικό και δεν ξαναγύρισαν.

Μ' αυτή την αρχική έξοδο ορισμένων πλουσίων και πολλών ιδιαίτερα φτωχών μελών της κοινότητας η εξάλειψη χτυπητών εσωτερικών διαφορών είχε αρχίσει. Η διαδικασία αυτή επιταχύνθηκε από την παρέμβαση του κράτους στην προσπάθειά του να «σώσει την κτηνοτροφία» με το να την προσαρμόσει στις νέες εθνικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις.

Η ικανοποίηση του αιτήματος «η γη στους αγρότες», όπως ήδη είπαμε, δημιούργησε τέτοια προβλήματα στην ημινομαδική κτηνοτροφία, ώστε αυτός ο ζωτικός τομέας της οικονομίας να απειλείται σοβαρά. Αυτό έθεσε όχι ασήμαντα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Δεν είχε μόνο σχέση με την τύχη των ημινομάδων κτηνοτρόφων αλλά σε κάποιο βαθμό επηρέαζε και την ευρύτερη οικονομία, καθώς ένα μέρος του εθνικού εδάφους, ακατάλληλο για οποιαδήποτε άλλη χρήση, οι ορεινές περιοχές, θα έμενε ανεκμετάλλευτο. Κάτι τέτοιο θα είχε και δημογραφικές και γενικότερες κοινωνικές επιπτώσεις αφού οι περισσότερες απ' αυτές τις περιοχές αποτελούσαν παραμεθώριους χώρους η κατοίκηση των οποίων ήταν αναγκαία².

Ένα από τα πρώτα μέτρα που πήρε η κυβέρνηση για την προστασία της ημινομαδικής κτηνοτροφίας αφορούσε τις βοσκές. Ήταν ένας νόμος (4818 της 14/16 Ιουλίου 1930 περί ενοικιάσεως βοσκοτόπων), με τον οποίο κατοχυρώνονταν στους κτηνοτρόφους τα δικαιώματα προστατευόμενης ενοικίασης. Σύμφωνα μ' αυτόν το νόμο ένας κτηνοτρόφος που είχε ενοικιάσει ένα βοσκοτόπι (ανεξάρτητα από τη νομική ιδιότητα) για ένα χειμώνα είχε το δικαίωμα να ξαναπάει στο ίδιο βοσκοτόπι το επόμενο φθινόπωρο με τιμή ενοικίου που καθοριζόταν από την κυβέρνηση. Όμως, παρόλα αυτά, κάτω από διάφορες συνθήκες τέτοια δικαιώματα ενοικιοστασίου μπορούσαν να ακυρωθούν και ως εκ τούτου οι διαθέσιμες για βόσκηση περιοχές συνέχισαν να μειώνονται (Campbell 1964: 15). Έτσι, αν και με κάπως αργό ρυθμό, τα χειμερινά βοσκοτόπια συνέχισαν να μετατρέπονται σε χωράφια και η κατάσταση δεν προχωρούσε προς μια κατεύθυνση που θα αποτελούσε εγγύηση για μια ισορροπία ανάμεσα στους δύο συμπληρωματικούς παραγωγικούς τομείς, τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Το δεύτερο βήμα προς την επίλυση του προβλήματος έγινε από την κυβέρνηση το 1938 με την ψήφιση ενός διατάγματος (1223 της 3/4 Μαΐου 1938), σύμφωνα με το οποίο «ημινομάδες κτηνοτρόφοι» μπορούσαν να γραφούν στα δημοτολόγια ενός από τα χωριά στα δύο άκρα μετακίνησής τους (το ορεινό ή το

2. Για τις επίσημες απόψεις πάνω στο θέμα βλέπε τις εισηγήσεις και τη συζήτηση του «Πρώτου Συνεδρίου για την Κτηνοτροφία» στο Γεωργικόν Δελτίον, τ. 3 (1930).

πεδινό) (Χατζήγλου, 1941: 302 - 3 Campbell 1964: 15). Οἱ κτηνοτρόφοι μετὴν εγγραφή τους στις κοινότητες ὡς δημότες αποκτούσαν αυτόματα δικαιώματα ελεύθερης βόσκησης στους βοσκοτόπους τους καταβάλλοντας απλῶς τὸν προβλεπόμενο ἀπὸ τὸ νόμο φόρο.

Προηγουμένως πολλοὶ ἡμινομάδες κτηνοτρόφοι, ὅπως οἱ Σαρακατσάνοι, δὲν εἶχαν δικά τους χωριά καὶ συνεπῶς οὔτε δικαιώματα ελεύθερης βόσκησης. Ὅσο γιὰ τους βλάχους, παρόλο που εἶχαν ἤδη δικαιώματα ελεύθερης βόσκησης στα ορεινά τους χωριά, ὅπου ἦταν κανονικοὶ δημότες, κατάφεραν καὶ με ὀρισμένες ἀσάφειες τοῦ νόμου νὰ βελτιώσουν σημαντικὰ τὴ θέση τους αποκτώντας τὴν ιδιότητα ετεροδημοτῶν σε πεδινὲς κοινότητες, ὅπου παραχρῆμαζαν. Ἡ ιδιότητά τους αὐτὴ συνεπαγόταν δικαιώματα βόσκησης στις κοινοτικὲς ἐκτάσεις.

Τὸ πλιὸ πάνω μέτρο υπῆρξε ἀρκετὰ σημαντικό γιὰ τους ἡμινομάδες κτηνοτρόφους. Πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν πολὺ εὐνοϊκὸ γιὰ τους μικροὺς κτηνοτρόφους, που ὡς τότε ἦταν ἐξαρτημένοι ἀπὸ μεγάλους τσελιγγάδες κυρίως γιὰ τὴν εξασφάλιση βοσκοτόπων. Ἡ εὐκόλη τῶρα πρόσβαση σε κοινοτικὰ βοσκοτόπια μέσω εγγραφῆς στα δημοτολόγια κοινότητων ἀποτελέσῃ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐναύσματα γιὰ τὴ χειραφέτηση κυρίως μιᾶς μερίδας κτηνοτρόφων με μικρὰ κοπάδια.

Αὐτὴ ἡ διαδικασία χειραφέτησης μικροκτηνοτρόφων δέχτηκε μεγαλύτερη ὥθηση χάρι σε ἄλλα μέτρα που πῆρε ἡ κυβέρνηση στα πλαίσια τοῦ παρεμβατισμοῦ τῆς, με σκοπὸ τὸ συντονισμό τῆς κτηνοτροφίας με τὴν ὅλη πορεία ἐθνικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ πλιὸ σημαντικό ἀπ' αὐτὰ υπῆρξε ἡ θεσμοθέτηση κρατικῶν δανειοδοτήσεων πρὸς ὅλους τους κτηνοτρόφους.

Αὐτὸ συνέβαλε πάρα πολὺ στην προσπάθεια τῶν κτηνοτρόφων νὰ ἀποκτήσουν βιώσιμα κοπάδια καὶ νὰ εξασφαλίσουν κάποιαν ἀνεξαρτησία.

Εἶναι αξιοσημείωτο, ὅτι μέσα στις μεγάλες ἀναμορφώσεις που χαρακτηρίζαν τὴν ἐθνικὴ οικονομία καὶ κοινῶνία τῆς ἐποχῆς ἡ νομαδικὴ κτηνοτροφία ἀντιμετωπίζονταν λίγο - πολὺ ὡς «ἐθνικὸ στίγμα». Οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς ἀφθονοῦν σε ἀναφορές στην ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ προσαρμογὴ τῆς κτηνοτροφίας στη διαδικασία τῆς ἐθνικῆς ἀνάπτυξης που προϋπέθετε τὴν ἐξάλειψη τῶν «πρωτόγονων» μεθόδων που τὴ χαρακτηρίζαν³.

Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἀνάπτυξη ἀπαιτοῦσε ἐντατικοποίηση τῶν παραγωγικῶν διαδικασιῶν, κάτι που δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐπιτευχθεῖ παρά μό-

3. Βλ. πρακτικὰ «Πρῶτου Συνεδρίου δια τὴν κτηνοτροφίαν». Γεωργικὸν Δελτίον, 3 (1930).

νο με τον εκσυγχρονισμό των μεθόδων παραγωγής. Αυτό καθιστούσε αναγκαία την υποταγή τους σε συγκεντρωτικές διαδικασίες οικονομικής ανάπτυξης. Απαραίτητη προϋπόθεση για έναν οικονομικό σχεδιασμό ήταν ο έλεγχος πάνω στους παραγωγικούς πληθυσμούς.

Οι νομάδες κτηνοτρόφοι υπήρξαν πάντοτε τα ανυπόταχτα στοιχεία της κοινωνίας. Ο τρόπος ζωής τους, που τον χαρακτήριζαν η κινητικότητα και «αντικοινωνικές» τάσεις, αποτελούσε απειλή στην έννομη τάξη. Στο παρελθόν τέτοιοι πληθυσμοί αποτέλεσαν τους πυρήνες, γύρω από τους οποίους αναπτύχθηκε το φαινόμενο της ληστείας.

Είναι αρκετά ενδεικτικό το γεγονός, ότι οι τελευταίοι ληστές στα βουνά της κεντρικής και βορειοδυτικής Ελλάδας εξοντώθηκαν κατά την περίοδο των παραπάνω εξελίξεων, μια περίοδο κατά την οποία ολοκληρώθηκε η επιβολή και σταθεροποίηση της κεντρικής εξουσίας. Η εξάλειψη του φαινομένου της ληστείας ήταν αποτέλεσμα της επιτυχημένης επιβολής του νόμου και της τάξης στην επαρχία από την κεντρική εξουσία.

2. Η μετάβαση

Η περίοδος ανάμεσα στις πρώτες προσπάθειες του κράτους να προσαρμόσει την κτηνοτροφία στις μεταβαλλόμενες αγροτικές συνθήκες και στην τελική ώθηση προς τον εκσυγχρονισμό, που δεν έγινε παρά μετά το 1950, υπήρξε μεταβατική. Ο αντίκτυπος των γεγονότων που περιγράψαμε στο προηγούμενο μέρος υπήρξε αποφασιστικός για την εσωτερική δομή και οργάνωση των κοινοτήτων των ημινομάδων κτηνοτρόφων. Η παρακμή του τσελιγγάτου και οι ευνοϊκές για τους μικρούς κτηνοτρόφους συνθήκες οδήγησαν στην εξάλειψη των μεγάλων εσωτερικών ανισοτήτων. Ασφαλώς ορισμένες διαφοροποιήσεις και μορφές εξάρτησης παρέμειναν, αλλά τα θεμέλια για μια νέα πραγματικότητα είχαν τεθεί.

Αυτή η περίοδος σημαδεύτηκε από την ανάπτυξη μιας νέας μορφής κτηνοτροφικής σύμπραξης που δικαιολογεί το χαρακτηρισμό της ως «μεταβατικής». Υπήρξε πράγματι αυτό το νέο είδος κοινοπραξίας η γέφυρα ανάμεσα στο τσελιγγάτο και την ανεξάρτηση σημερινή οικογενειακή κτηνοτροφική μονάδα. Το τσελιγγάτο αντικαταστάθηκε από πιά δίκαιους συνεταιριστικούς σχηματισμούς. Οι εξουσιαστικές και εκμεταλλευτικές σχέσεις που χαρακτήριζαν το τσελιγγάτο έδωσαν χώρο σε πιά δημοκρατικές μορφές σύμπραξης ανάμεσα σε ίσους. Χάρη στις νέες συνθήκες εξάσκησης της κτηνοτροφίας έγινε δυνατή η συνεργασία ανάμεσα σε έναν αριθμό κτηνοτρόφων παρόμοιας οικονομικής κατάστασης σε βάσεις ελεύθερης επιλογής και ίσης συμμετοχής στη διαχείριση.

Ἡ λειτουργία τέτοιων σχηματισμῶν βασιζόταν σε μια ιεράρχιση ὅσον αφορά την εκτελεστική ἐξουσία και τους παραγωγικούς ρόλους. Αὐτή η ἱεράρχιση ἀντανακλούσε σε μεγάλο βαθμό τις ἐσωτερικές ἱεραρχίες των οικιακῶν ομάδων που ἀπάρτιζαν την κοινοπραξία καθὼς και τη θέση τους σ' αὐτή. Ὁ ρόλος κάθε ἀτόμου στην παραγωγική διαδικασία και τη διαχείριση των κοινῶν του σχηματισμοῦ καθοριζόταν ἀπὸ τη θέση του στην οικιακή ομάδα που ἀνήκε, και ἀπὸ τη θέση τῆς ομάδας αὐτῆς στον ὅλο οργανισμό. Για παράδειγμα, για να γίνει κάποιος επικεφαλῆς του ὅλου οργανισμού, ἔπρεπε να κατέχει την κατάλληλη θέση στην οικιακή του ομάδα, να εἶναι δηλαδή ἀρχηγός τῆς.

Στην ἐκλογή ἐξάλλου του επικεφαλῆς τῆς κοινοπραξίας ἐκεῖνο που μετροῦσε περισσότερο ἦταν η οικονομική δύναμη και η κοινωνική ἐπιρροή.

Ὅμως μέλη πῶ ἀδύνατων οικονομικά ομάδων μπορούσαν να γίνουν επικεφαλῆς χάρι σε προσωπικές ἀρετές. Αὐτό δείχνει τον ἐλαστικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς μορφῆς κοινοπραξίας.

Ακριβῶς χάρι στην ἐλαστικότητα τῆς οργάνωσης και την ἀρχή τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς και ἐκούσιας συμμετοχῆς, πάνω στην οποία βασιζόταν αὐτός ο σχηματισμός, η ἐμφάνιση ἐξουσιαστικῶν και ολοκληρωτικῶν δομῶν ἦταν δύσκολη. Ἐκμετάλλευση και ἀδικία ἀπὸ τη μεριά ἐνός ἐταίρου σε βάρος των ὑπόλοιπων δύσκολα διέφευγε το συλλογικό ἐλεγχο.

Ὅμως, παρὰ τα χαρακτηριστικά αὐτοῦ του εἴδους, ο σχηματισμός δεν θα ἔπρεπε να θεωρηθεῖ ἀπόλυτα δίκαιος, ἀφοῦ πέρα ἀπὸ συνεργασία οικιακῶν ομάδων παρόμοιας οικονομικῆς δυναμικότητας ὑπῆρχαν ἀκόμα οι ρογιασμένοι τσομπάνοι, μέλη τῆς κοινότητας χωρὶς ζωικό κεφάλαιο, που δεν ἦταν παρὰ «σκιές» των αφεντικῶν τους. Ἡ οὐσία τῆς ἀλλαγῆς βρίσκεται κατεξοχὴν στο ὅτι μια κατηγορία κτηνοτρόφων «μεσαιῶς τάξης» μπορούσε να εξασφαλίζει τις ἀπαραίτητες προϋποθέσεις για μιαν ανεξάρτητη ἀπὸ ἰσχυροῦς τσελιγγάδες οικονομική λειτουργία. Οἱ ἀρχές με βάση τις οποίες λειτουργοῦσε αὐτός ο νέος τύπος συνεταιριστικῆς οργάνωσης τῆς κτηνοτροφικῆς παραγωγῆς ἦταν θεωρητικά οἱ ἴδιες με ἐκεῖνες του τυπικοῦ τσελιγγάτου.

Υπῆρχε ὅμως η οὐσιαστική διαφορά πὼς οἱ ἀρχές αὐτές στο τυπικό τσελιγγάτο δεν ἐβρίσκαν πρακτική ἐφαρμογή λόγω τῆς παντοδυναμίας του τσέλιγγα. Κάτι τέτοιο ἐπῆλθε σαν ἀπόρροια τῆς ἀυξανόμενης οικονομικῆς ανεξαρτησίας των μέσων κτηνοτρόφων.

Θα περάσω τώρα στην περιγραφή τῆς δομῆς και τῆς λειτουργίας αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς μορφῆς σύμπραξης. Αὐτό θα βοηθήσει πολὺ στην κατανόηση τῆς παρούσας κατάστασης καθὼς και των διαδικασιῶν που ο-

δήγησαν σ' αυτή. Ο σχηματισμός αποτελούσε ελεύθερη σύμπραξη κτηνοτροφικών οικογενειών οργανωμένη κατά ένα τρόπο που εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους. Συμμετέχοντας σε μια τέτοια κοινοπραξία μια κτηνοτροφική οικιακή μονάδα εξασφάλιζε τις καλύτερες συνθήκες εκμετάλλευσης των οικονομικών της πόρων, δηλαδή του ζωικού κεφαλαίου, της ανθρώπινης εργασίας και των διαθέσιμων βοσκών.

Η συνεργασία στη διαχείριση των κοπαδιών επέτρεπε μεγαλύτερη απόδοση της εργασίας. Ας υποθέσουμε για παράδειγμα ότι μια οικιακή ομάδα κτείχε 200 κεφάλια πρόβατα. Ένα κοπάδι αυτού του μεγέθους θα απαιτούσε το λιγότερο δύο εργαζόμενα άτομα για τη διαχειρισή του, αν πρόκειτο να λειτουργήσει χωρίς συνεργασία. Μια απλή συνεργασία όμως με παρόμοιες οικονομικές μονάδες θα μπορούσε να καταστήσει τη διαχείριση του παραπάνω κοπαδιού δυνατή με ένα μόνο άτομο. Στην πιά απλή μορφή συνεργασίας δύο κτηνοτρόφοι μπορούσαν να διαχειρίζονται ένα κοπάδι από 400 κεφάλια, ενώ ο καθένας από αυτούς χωριστά δεν μπορούσε με κανένα τρόπο να διαχειριστεί μόνος του ένα κοπάδι από 200 κεφάλια. Συνεπώς από την άποψη απόδοσης της εργασίας συνέφερε σε μια παραγωγική μονάδα να συμπράττει με άλλες παρόμοιες στη διαχείριση των κοπαδιών τους.

Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας για τη δημιουργία και διατήρηση τέτοιων συνεργασιών ήταν η οικονομική ισχύς που απέρρεε από την ένωση. Η ένωση εγγυώταν τεράστια διαπραγματευτικά πλεονεκτήματα τόσο στις σχέσεις των κτηνοτρόφων με τους εμπόρους όσο και στην ενοικίαση βοσκοτόπων.

Το αίσθημα αλληλοβοήθειας και εμπιστοσύνης που χαρακτήριζε τις σχέσεις των μελών εξασφάλιζε πρόσθετη κοινωνική ασφάλεια. Εξαιτίας της γενικής αστάθειας και ανασφάλειας που επικρατούσε στον ευρύτερο εθνικό χώρο η ύπαρξη τέτοιων συσσωματώσεων πέρα από οικονομική ήταν και μία κοινωνική αναγκαιότητα. Κατά τη χειμερινή περίοδο οι παραγωγικοί αυτοί σχηματισμοί αποτελούσαν τη βάση για το σχηματισμό κοινωνικών ομάδων που κατείχαν έναν ιδιαίτερο χώρο (τα ενοικιασμένα βοσκοτόπια) και παρουσίαζαν ένα είδος κοινοτικής ζωής.

Τέλος ένας αρκετά σημαντικός λόγος για την ανάπτυξη αυτής της τροποποιημένης μορφής τσελιγγάτου ήταν οι αλλαγές στις συνθήκες ενοικίασης χειμερινών βοσκοτόπων που αναφέραμε πιά πάνω. Οι χωρικές μονάδες που χρησιμοποιούνταν ως χειμερινοί βοσκότοποι αποτελούσαν ενιαίες ολότητες τόσο από τοπογραφική όσο και από νομική άποψη. Συνεπώς νοικιάζονταν στους κτηνοτρόφους συνολικά και όχι κομματιαστά. Σ' αυτή τη βάση η ενοικίαση γίνονταν από μια κοινοπραξία κτηνοτρόφων

που κατείχαν τον κατάλληλο για κάθε βοσκότοπο αριθμό ζώων. Η ίδια η μορφολογία των βοσκοτόπων ευνοούσε επίσης τη συλλογική χρήση τους. Οι περιοχές που έμειναν για κτηνοτροφική χρήση μετά την αγροτική μεταρρύθμιση ήταν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, ορεινές ή λοφώδεις εκτάσεις, ακατάλληλες για καλλιέργεια και συνεπώς δεν παρουσίαζαν ομοιογενή βλάστηση. Η διακύμανση στο υψόμετρο, στο κλίμα και στη σύσταση του εδάφους διαιρούσε την όλη περιοχή σε ζώνες διαφορετικών οικολογικών χαρακτηριστικών. Αυτό υπαγόρευε ειδικές κτηνοτροφικές στρατηγικές για την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευση μιας δεδομένης περιοχής από έναν αριθμό ζώων. Η χρησιμοποίηση τέτοιων βοσκοτόπων γινόταν πολύ ευκολότερη και αποτελεσματική μέσω μιας συλλογικής εκμετάλλευσης από διάφορους κτηνοτρόφους. Με το σμίξιμο των κοπαδιών όλων των συνεταιριζόμενων οικιακών ομάδων και το χώρισμά τους με κριτήριο την παραγωγική κατάσταση και τις αντίστοιχες ανάγκες των ζώων, οι κτηνοτρόφοι εκμεταλλεύονταν αυτές τις βοσκές κατά τον καλύτερο τρόπο.

Μια υποθετική περίπτωση τέτοιας σύμπραξης θα ρίξει περισσότερο φως σ' αυτό το σημείο. Ας υποθέσουμε ότι τρεις οικιακές ομάδες, με 200 πρόβατα η κάθε μία, σχημάτισαν μια σύμπραξη και χρησιμοποιούν ως χειμερινό βοσκότοπο μια περιοχή που από κοινού νοίκιασαν. Αν κάθε μια από τις οικιακές ομάδες αποφάσιζε να διαχειριστεί το κοπάδι της ανεξάρτητα, θα χρειαζόταν δύο άτομα και θα ήταν αναγκασμένη να έχει ένα κοπάδι. Κατά συνέπεια οι διαθέσιμες βοσκές θα χρησιμοποιούνταν ανεξέλεγκτα, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές ανάγκες των ζώων και η κυμαινόμενη χωρητικότητα των διάφορων τμημάτων βοσκής. Με τη συλλογική διαχείριση, αντίθετα, μόνο τέσσερα άτομα θα επαρκούσαν για τη διαχείριση του συνολικού αριθμού των 600 ζώων, καθώς θα σχηματίζονταν μόνο δύο κοπάδια με κριτήριο τις ανάγκες των διαφορετικών κατηγοριών ζώων. Μ' άλλα λόγια, από τα 600 πρόβατα τουλάχιστον τα 150 θα ήταν στείρα, δηλαδή αρσενικά και θηλυκά που δεν μπόηκαν ακόμα στην παραγωγική φάση, με ανάγκες λιγότερες και ικανότητες αντίστασης σε αντίξοες οικολογικές συνθήκες πίο μεγάλες. Αυτά τα ζώα θα σχημάτιζαν ένα κοπάδι, που θα το αναλάμβανε ένα άτομο, και θα νέμονταν τις ψηλότερες και πίο απόμακρες περιοχές, που ήταν οικολογικά οι πίο φτωχές. Τα υπόλοιπα ζώα, τα παραγωγικά θηλυκά, θα σχημάτιζαν το άλλο κοπάδι, που θα μπορούσαν να το διαχειριστούν τρία άτομα· αυτό το κοπάδι θα χρησιμοποιούσε τα πίο εύφορα τμήματα που τα χαρακτήριζαν και ηπιότερες κλιματολογικές συνθήκες.

Η οικονομική αρχή, στην οποία βασιζόταν ο σχηματισμός, ήταν η αρχή της συλλογικής παραγωγής. Στο τέλος κάθε κτηνοτροφικής περιό-

δου τα μέλη λογαριάζονταν σε ανοιχτή συγκέντρωση. Μετά τον υπολογισμό των εξόδων στη βάση του αριθμού ζώων που διέθετε κάθε μέλος, τα κέρδη μοιράζονταν σύμφωνα με την εργασία και το παραγωγικό κεφάλαιο, με το οποίο ο καθένας συμμετείχε στην επιχείρηση. Ως προς την εργασία η αρχή που διέπει τη λειτουργία της σύμπραξης ήταν ο καθορισμός μιας μονάδας ζώων, που θα αντιστοιχούσε σε κάθε εργαζόμενο άτομο. Ειδικότερα μια μονάδα ισοδυναμούσε με τον αριθμό ζώων που προέκυπτε από τη διαίρεση του συνολικού αριθμού ζώων με τον αριθμό των απασχολούμενων ατόμων, π.χ. αν ο συνολικός αριθμός ζώων που απαρτίζανε μια κοινοπραξία ήταν 2.000 και ο αριθμός των απασχολούμενων ατόμων 10, η μονάδα ζώων που θα αντιστοιχούσε σε κάθε άτομο θα ήταν 200. Σ' αυτή τη βάση η έλλειψη απόλυτης αντιστοιχίας ατόμων προς ζώα ισοφαριζόταν ανάλογα: ένα μίσθωμα έπρεπε να καθορίζεται για κάθε πρόβατο πάνω από τη μονάδα ώστε μέλη που διέθεταν ένα εργαζόμενο άτομο και είχαν περισσότερα από 200 πρόβατα να πληρώνουν την αντίστοιχη «ρόγα». Αντίθετα, μέλη που διέθεταν ένα εργαζόμενο άτομο και είχαν λιγότερα από 200 πρόβατα, έπαιρναν «ρόγα». Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα τέτοιας σύμπραξης θα διαφωτίσει πολύ τη δομή και τη λειτουργία της. Η σύμπραξη που θα περιγράψω σχηματίστηκε στην Αετομηλίτσα από εννιά οικιακές μονάδες στη δεκαετία του 1930 και διήρκεσε μέχρι τον Εμφύλιο πόλεμο (1947). Αναλυτικά η σύσταση του σχηματισμού ήταν η εξής:

Αρχηγός οικιακής μονάδας	Αριθμός προβάτων
1. Γ.Ν.	380
2. Ν.Θ.	200
3. Ν.Σ.	180
4. Ν.Α.	160
5. Κ.Α.	200
6. Φ.Σ.	200
7. Τ.Α.	180
8. Γ.Χ.	120
9. Γ.Γ.	160
Σύνολο 9	Σύνολο 1.780

Αρχηγός του σχηματισμού ήταν ο Γ.Ν., που διέθετε και το μεγαλύτερο κοπάδι. Αυτός, μαζί με τον Ν.Θ. διαπραγματεύτηκαν την ενοικίαση και υπέγραψαν το συμβόλαιο των χειμερινών βοσκοτόπων. Οι βοσκές που

χρησιμοποιούσαν ὅσο βάστηξε ἡ σύμπραξη-χάρη στο νόμο «περὶ ἐνοικιοστασίου» - ἀνήκαν σε μια πεδινή κοινότητα.

Τα κοπάδια τους τα εἶχαν σμιγμένα και διαιρεμένα σε μικρότερα κοπάδια με κριτήριο τὴν παραγωγικὴ και ἀναπαραγωγικὴ κατάσταση τῶν ζώων. Αὐτά τα κοπάδια, που ἀποτελούνταν ἀπὸ ζῶα με διαφορετικὲς ἀνάγκες, τοποθετοῦνταν σε διαφορετικὲς βοσκές (γαλαρολίβαδο: βοσκοτόπι για γαλακτοφόρα πρόβατα, στερφολίβαδο: βοσκοτόπι για στεῖρα πρόβατα, κριαρολίβαδο, βοσκοτόπι για κριάρια).

Ἡ μονάδα προβάτων που ἀντιστοιχοῦσε σε κάθε εργαζόμενο άτομο ἦταν 200 κεφάλια. Τα μέλη τῆς σύμπραξης «λογαριάζονταν» στο τέλος κάθε κτηνοτροφικῆς περιόδου (δηλ. ἀνοιξη και φθινόπωρο) σε μια γενικὴ συνέλευση που συνήθως γινόταν στο διάβα σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία. Τα ἐξόδα υπολογίζονταν με βάση το συνολικὸ ἀριθμὸ προβάτων, τα κέρδη με βάση τον ἀριθμὸ τῶν παραγωγικῶν. Για παράδειγμα, ἀν το σύνολο τῶν ἐξόδων ἦταν 100.000 δρχ., αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς θα διαιροῦνταν με το συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ζώων και το πηλίκο αὐτῆς τῆς διαίρεσης θα πολλαπλασιαζόταν στη συνέχεια με τον ἀριθμὸ ζώων τῆς κάθε μιας οικιακῆς ομάδας για να υπολογισθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς. Τα κέρδη μοιράζονταν με τον ἴδιο τρόπο, στη βάση ὁμως μόνο τῶν παραγωγικῶν ζώων.

3. Το Παρόν

Ἐνῶ μέσω εἰρηγικῶν μεταρρυθμίσεων στην ἐθνικὴ οικονομία ἡ τοπικὴ κοινότητα εἶχε ἀρχίσει να γνωρίζει κοινωνικοοικονομικὲς ἀλλαγές, ἦταν ὁ πόλεμος που ἐπέφερε το τελικὸ κτύπημα και το τέλος μιας ιστορικῆς περιόδου. Ὁ Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και ὁ Ἐμφύλιος που τον ἀκολούθησε εἶχαν σαν συνέπεια τὴν ολοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς κοινότητας.

Οἱ λίγες οἰκογένειες που συνέχισαν τον ἡμινομαδικὸ κτηνοτροφικὸ τρόπο ζωῆς ἦταν κυρίως ἐκεῖνες που κατάφεραν να σώσουν τα κοπάδια τους Τσελιγκάτο μεγάλο δεν διασώθηκε. Κατὰ τον Ἐμφύλιο 70 περίπου οἰκογένειες πήραν το δρόμο τῆς προσφυγιάς. Ἀνάμεσα τους ἦταν και το τελευταῖο μὲγάλο τσελιγγάτο που ἀποδεκατίστηκε.

Ἀπὸ το τέλος του Ἐμφυλίου (1949) μέχρι τον ἐπαναπατρισμὸ τῶν προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀλβανία στις ἀρχές τῆς δεκαετίας του 1960, ἡ κοινότητα εἶχε μόνον 30 περίπου οἰκογένειες με κοπάδια μέσου μεγέθους. Τα κρατικὰ προγράμματα ἀνάπτυξης ἐντατικοποιοῦνται αὐτὴ τὴν περίοδο και ἡ διαδικασία ἐκσυγχρονισμοῦ ἐπιταχύνεται.

Με τον ἐπαναπατρισμὸ ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ προσφύγων ἡ κοινότητα ἔλαβε τὴ μορφή που λίγο - πολὺ διατηρεῖ ὡς σήμερα.

Φτωχά νοικοκυριά που αποφάσισαν να συνεχίσουν τον κτηνοτροφικό τρόπο ζωής είχαν τη δυνατότητα να συνάψουν κρατικά δάνεια με σκοπό την αναπλήρωση ή απλώς τη δημιουργία βιώσιμων κοπαδιών. Η κυβέρνηση τους εξασφάλισε επίσης δάνεια για ανέγερση κατοικίας και αργότερα ακόμα και για χειμερινούς στάβλους. Τελικά κάθε οικιακή ομάδα μπορούσε να αποκτήσει ένα βιώσιμο κοπάδι, ώστε να είναι οικονομικά ανεξάρτητη. Συνεπώς ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1960 η κοινότητα παρουσίαζε μια εσωτερική οικονομική ισότητα, που εμπεδώθηκε με την εντατικοποίηση των προγραμμάτων εκσυγχρονισμού στα επόμενα χρόνια.

Η ανάλυση της σημερινής οικονομικής δομής της κοινότητας αποτελεί θέμα ξεχωριστής εργασίας. Εδώ θα περιοριστώ σε μια σύντομη αναφορά στα κύρια σημεία.

Το φαινόμενο της εσωτερικής οικονομικής ισότητας που χαρακτηρίζει σήμερα την κοινότητα είναι άρρηκτα δεμένο με τη διαδικασία της ανεξαρτητοποίησης των φτωχών οικιακών ομάδων. Η ανισότητα και ενδοκοινοτική εκμετάλλευση του παρελθόντος βασίζονταν σε μια διαφοροποίηση ως προς τις δυνατότητες πρόσβασης σε οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά μέσα ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας.

Η θερμοθέτηση μηχανισμών εύκολης εξασφάλισης μέσων για αυτόνομη οικονομική και κοινωνική λειτουργία των οικιακών ομάδων, που πριν ήταν εξαρτημένες από ισχυρούς κτηνοτρόφους, έθεσε τις βάσεις για την εξάλειψη των μορφών οικονομικής και κοινωνικής εξάρτησης. Αυτή η διαδικασία εντάσσεται στα πλαίσια του κρατικού παρεμβατισμού για τη διάσωση της κτηνοτροφίας.

Όσον αφορά την ημινομαδική κτηνοτροφία, η δυναμική παρέμβαση του κράτους για να σώσει το τμήμα αυτό της οικονομίας, ήταν μια αναγκαιότητα εξαιτίας της επισφαλούς θέσης όπου βρισκόταν μετά τις εξελίξεις στις αγροτικές σχέσεις. Μαζική έξοδος θα ήταν το αποτέλεσμα, αν δεν λαμβάνονταν μέτρα για την διασφάλιση της κτηνοτροφίας. Τα κρατικά προγράμματα οικονομικής βοήθειας προς τους κτηνοτρόφους ήταν μια αναγκαιότητα για την ίδια την αναπαραγωγή του συστήματος, στο οποίο ήταν ενσωματωμένοι αυτοί οι παραγωγοί. Η εγκατάλειψη των χωριών και η αγροτική έξοδος κατά την περίοδο των μεγάλων αλλαγών στον αγροτικό κόσμο ήταν ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζε το κράτος.

Με την παρέμβαση του κράτους η εσωτερική ανισότητα και εκμετάλλευση υποχώρησαν. Ομως αντικαταστάθηκαν από εξάρτηση και υποταγή σε εξωτερικούς μηχανισμούς πάνω στους οποίους οι κτηνοτρόφοι δεν ασκούν έλεγχο (κυρίως κρατικούς πιστωτικούς οργανισμούς και αγο-

ρά). Οἱ κτηνοτρόφοι σήμερα εἶναι ἴσοι μεταξύ τους γιατί ἡ διαφοροποίηση μέσω πλουτισμοῦ εἶναι ἀδύνατη ἐνῶ ἡ πτώχευση ἀποσωβείται ἀπὸ τὴν παροχὴ πιστωτικῶν διευκολύνσεων ἀπὸ τὸ Κράτος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ἑλληνικὴ

1. Αραβαντινὸς Παναγιώτης, 1856, *Χρονογραφία τῆς Ηπείρου*, τ. 1. Αθήνα.
2. Αραβαντινὸς Παναγιώτης, 1905, *Μονογραφία περὶ Κουτσοβλάχων*, Αθήνα.
3. Αρσενίου Λάζαρος, 1972, *Τα τσελιγγάτα*, Αθήνα
4. Βακαλόπουλος Απ., 1964, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 2, Θεσ/νίκη.
5. Βεργόπουλος Κώστας, 1975, *Το Αγροτικὸ Ζήτημα στὴ Ελλάδα* Αθήνα Εξάντας.
6. Καραβίδας Κ.Δ., 1931, *Αγροτικά*, Αθήνα: Παπαζήσης
7. Κατσουγιάννης Τηλέμαχος, 1966, *Περὶ τῶν βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν*. Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α.
8. Κουκουμάνης Ν., 1930 «*Συμβολὴ στο 1ο Συνέδριο γιὰ τὴν κτηνοτροφία*» *Γεωργικὸν Δελτίον*, 3 (1930) σσ. 219 - 220 Αθήνα.
9. Λαμπρίδης Ἰωαν., 1971, *Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα*, 1, 5, Ἰωάννινα, Ε.Η.Μ.
10. Μερακλῆς Μιχάλης, 1984, *Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Κοινωνικὴ Συγκρότηση*, Αθήνα: Οδυσσεύας.
11. Ρόκου Βασιλική, 1938, *Συμβολὴ στὴ Μελέτη τῆς Κοινωνίας τοῦ Κτηνοτροφικοῦ Χωριοῦ*, Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.
12. Συράκης Δ., 1930 «*Συμβολὴ στο 1ο Συνέδριο γιὰ τὴν κτηνοτροφία*» *Γεωργικὸν Δελτίον* 3 (1930) σσ. 59 - 60 Αθήνα.

β. Ξενόγλωσση

1. Braudel, Fernand, 1972, *The Mediterranean (and the Mediterranean World in the Age of Philip II)* τόμοι I και II. (Μετάφραση από το Γαλλικό από το Sian Reynolds).

London: Collins

2. Campbell, J.K., 1964., *Honour, Family and Patronage*, Oxford: University Press.

3. Capidan, Th., 1942, *Macedoromanii*, Bucuresti: Fundatia Regala Pentru Literatura si Arta.

4. Cvetkova, Bistra, 1979, "Les Celeps et leur role dans la vie economique des Balkans à l' époque Ottomane XVe - XVIIIes στο: Cook, M. (εκδ.) *Studies in the Economic History of the Middle East*, 172 - 192. London: Oxford University Press.

5. McGowan, Bruce, 1981, *Economic Life in Ottoman Europe (Taxation, Trade and the struggle for Land, 1600 - 1800)*, Cambridge: Cambridge U.P., Paris: Maison des Sciences de l' Homme.

6. Mouzelis, Nicos, 1976, "Capitalism and the Debelompent of Agriculture" *Journal of Peasant Studies*, τεύχος 3, No 4 (Ιούλιος 1974) 66 483 - 492.

7. Mouzelis Nicos, 1979, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment* London: Macmillan

8. Stoianovich Traian, 1953, "Land Tenure and the Related sectors of the Balkan Economy, 1600 - 1800, *Journal of Economic History*, XIII (1953) ss. 398 - 411.

9. Vergopoulos, Kostas, 1978, "Capitalism and Peasant Productivity" *Journal of Peasant Studies*, τευχ. 5, No 4 (Ιούλιος 1978) σσ. 446 - 465.

